

Maciej Preus

Akademia Sztuki Wojennej

DOI: 10.5604/01.3001.0012.7624

**Zmiany w środowisku bezpieczeństwa regionu Morza Bałtyckiego
kreowane przez działania informacyjne Federacji Rosyjskiej.
Ryga, Tallin i Wilno wobec presji informacyjnej Moskwy**

**Changes in the security environment of the Baltic Sea region created by
information activities of the Russian Federation.**

Riga, Tallinn and Vilnius against the information pressure of Moscow

Słowa kluczowe: wojna informacyjna, zagrożenia informacyjne, środowisko bezpieczeństwa, dezinformacja, manipulacja, państwa bałtyckie, Estonia, Litwa, Łotwa, Rosja, Morze Bałtyckie
Keywords: information war, information threats, security environment, disinformation, manipulation, Baltic States, Estonia, Lithuania, Latvia, Russia, Baltic Sea

Streszczenie

Wraz z intensywnym upowszechnianiem się technologii informacyjnych i komunikacyjnych, nastąpił gwałtowny wzrost dostępności informacji, a nawet jej nadmiar. Specyficzny sposób informowania w Internecie i mediach społecznościowych zaczął wpływać na zachowania użytkowników, a wraz z gwałtownie rosnącą ich liczbą, na społeczności i społeczeństwa. Przy pomocy narzędzi teleinformatycznych można kreować wzory kontaktów międzyludzkich i świadomości obywatelskiej, co potencjalnie może zmierzać w stronę masowej inwigilacji, wykorzystania socjotechnik do celów sprzecznych z celami danego społeczeństwa, może kreować potrzeby i style życia. Przykłady takich działań FR wobec Litwy, Łotwy i Estonii, choć z konieczności wyrywkowe, wskazują na coraz intensywniejszą, dobrze zorganizowaną aktywność Kremla z użyciem tak ludzi, jak i komunikacji automatycznej. Moskwa bezpośrednio i pośrednio używa mediów tradycyjnych oraz społecznościowych, starannie dobierając środki wojny informacyjnej – propagandy, dezinformacji, fałszowania

rzeczywistości i dyskredytowania przeciwników. Przesłanie generowane przez sprzyjające Kremlowi media kreuje nowe środowisko bezpieczeństwa charakteryzujące się chaosem informacyjnym, powodującym niemożność odróżnienia prawdy od fałszu, niepewność co do intencji władz własnych państw i sąsiadów, niepewność co do faktycznego stanu rzeczy. Celem długoplanowym wobec państw bałtyckich jest wywołanie chaosu organizacyjnego i administracyjnego w społeczeństwach i władzach wszystkich szczebli, które podejmując decyzje na fałszywych przesłankach zdestabilizują te kraje pod każdym względem.

Abstract

Along with the intensive dissemination of information and communication technologies, there has been a rapid increase in the availability of information, and even its excess. The specific way of informing on the Internet and social media has started to influence the behavior of its users and on the community and society as the number of Internet users is rapidly growing. With the help of ICT tools, one can create patterns of interpersonal contacts and civic awareness, which can potentially lead to mass surveillance, the use of social engineering for purposes contrary to the objectives of a given society or creating needs and lifestyles. Examples of such activities of the Russian Federation against Lithuania, Latvia and Estonia, although necessarily limited, indicate that the Kremlin's activity is intensifying, well-organized, with the use of both people and automatic communication. Moscow uses traditional and social media directly and indirectly, carefully choosing means of information war - propaganda, disinformation, falsification of reality and discrediting opponents. The message generated by the Kremlin-friendly media creates a new security environment characterized by information chaos, causing the inability to distinguish the truth from falsehood, uncertainty about the intentions of the authorities of their own countries and neighbors, uncertainty about the actual state of affairs. The long-term goal for the Baltic states is to create organizational and administrative chaos in societies and authorities at all levels who, by making decisions on false premises, will destabilize these countries in every aspect.

1. Wstęp¹

Wraz z intensywnym upowszechnianiem się technologii informacyjnych, nastąpił gwałtowny wzrost dostępności informacji. Od prasy, radia i telewizji, przez typowo internetowe portale informacyjne, portale mediów tradycyjnych, strony internetowe firm, przedsiębiorstw różnego typu i każdej wielkości, aż po prywatne strony, blogi osób fizycznych – w drugiej dekadzie XXI wieku, to już niemal starocie. Dziś dominują konta i profile wszystkich tych podmiotów w mediach społecznościowych. Już nie wystarczy informować do czego prasa, radio, telewizja oraz Internet nadają się znakomicie. W wciąż rosnącej masie informacji coraz bardziej liczy się szybkość powiadomienia oraz uznany mechanizm pierwszeństwa narracji². Specyficzny sposób informowania w Internecie i mediach społecznościowych zaczął wpływać na zachowania użytkowników, a wraz z gwałtownie rosnącą ich liczbą, na społeczności i społeczeństwa³. Dlatego obecnie cyberprzestrzeń należy rozumieć również jako strukturę z jednej strony językową, a z drugiej jako kulturową i społeczną przestrzeń interakcji⁴. Od początku istnienia mediów społecznościowych politycy i ich partie, a także agencje rządowe używają tych kanałów łączności do komunikowania swojej aktywności. Od kilku lat aktorzy sceny politycznej używają też automatycznych mechanizmów do potęgowania siły przekazu poprzez generowanie większego ruchu w sieci. Jak twierdzi raport *Robotrolling* politycy korzystają z automatycznego trollingu do manipulowania i w dyskursie w mediach społecznościowych⁵.

Biorąc pod uwagę, iż wschodni Bałtyk (Litwa, Łotwa i Estonia) tworzy najdalej wysunięty element tzw. wschodniej flanki NATO, element o dużym i rosnącym znaczeniu dla środowiska bezpieczeństwa Europy, wiedza o tym co i jak Federacja Rosyjska⁶ planuje wobec

¹ Przyjęto, że tytułowe „działania informacyjne” mogą być zarówno elementem walki, jak i wojny informacyjnej. Żeby nie brnąć w szczegóły, które zaciemniłyby tylko obraz podejmowanych przez FR działań, pojęć tych nie wyjaśnia się bliżej, a stosuje zgodnie z podanymi źródłami.

² Przekaz (wersja przebiegu wydarzeń), która dotarła jako pierwsza do szerokiej publiczności zazwyczaj uznawana jest jako bardziej wiarygodna, a każda kolejna przyjmowana jest z nieufnością. Kiedy odbiorca usłyszy o czymś i przyjmie to, bardzo trudno mu później zmienić zdanie, co potwierdza psychologia eksperymentalna. Interesujące spostrzeżenia na ten temat w raporcie RAND Corporation: C. Paul, M. Matthews, *The Russian “Firehose of Falsehood” Propaganda Model*, „Perspective” RAND 2016, s. 4.

³ P. Maj, *Pojęcie cyberprzestrzeni w analizie politologicznej: paradygmat wpływu nowego typu przestrzeni społecznej na demokratyczny system polityczny*, „Athenaeum” vol. 16/2006, s. 133.

⁴ G. Kubiński, *Narodziny podmiotu wirtualnego. Narracja. Dyskurs. Deixis*, Kraków 2004, s. 9.

⁵ *Robotrolling 2017.2* NATO Strategic Communication Centre of Excellence, Riga 2017, s. 6.

⁶ Ze względu na częste omawianie w tekście działań Federacji Rosyjskiej, w celu uniknięcia licznych powtórzeń, autor synonimicznie traktuje nazwy Federacja Rosyjska i Rosja, mimo iż można i należałoby rozróżnić dwa osobne podmioty.

regionu i poszczególnych jego państwa jest kluczowa dla skutecznego przeciwdziałania i budowania spójnego, europejskiego systemu bezpieczeństwa.

Prezentowana coraz intensywniej od niemal dekady rosyjska postawa i retoryka o swych zewnętrznych granic, o ciągłym negatywnym nastawieniu Zachodu do Rosji, jej interesów i obywateli ma długą historię. Ze względu na postrzeganie europejskich sąsiadów jako wrogów, a przynajmniej destabilizatorów środowiska bezpieczeństwa, Rosja dąży (a wcześniej robił to Związek Radziecki) do kontroli terytoriów poza swymi granicami, do tworzenia swego rodzaju stref buforowych. Jak wskazuje K. Giles, było to przyczyną ultimatum dla państw bałtyckich w pierwszej połowie XX wieku i ostatecznie inwazji w 1939 r. Podobnie, jako zagrożenie Rosja uznała rozszerzenie NATO o państwa bałtyckie w początku XXI wieku, uznając, że wrogi sojusz zbliża się do granic⁷. Twierdzenia takie nie znajdują potwierdzenia w rzeczywistości, zwłaszcza w intencjach NATO, ale są głęboko zakorzenione w elitach władzy. Podkreślane były zwłaszcza możliwości bezprecedensowych i nieodpowiedzialnych interwencji Zachodu z zamiarem zmiany władzy i siania chaosu. Dla Moskwy głównymi przykładami są akcje w Libii i wspieranie antyrządowych rebelii w Syrii⁸. Analiza rosyjskiego pojmowania bezpieczeństwa pokazuje nie tylko asymetrię w postrzeganiu zagrożeń, ale też zupełny rozdźwięk z poglądami Zachodu na sposób i okoliczności uzasadniające użycie sił zbrojnych dla przeciwdziałania tym zagrożeniom⁹.

Na początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia, będąc w sytuacji przymusowej, najwyższe władze formalnie zaakceptowały rozpad ZSRR i powstanie odrębnych państw z republik radzieckich, w tym Litwy Łotwy i Estonii. Jednak kiedy później pojawiała się stosowna okazja, Kreml zawsze ją wykorzystał by dyskredytować te państwa jako twory słabe, nieudolnie rządzone, niewykształcone czy wręcz tymczasowe.

Przedmiotem badań były takie właśnie dyskredytacje i inne przedsięwzięcia z ostatnich dwóch lat mieszczące się w zakresie pojęciowym walki informacyjnej, a prowadzone przez Federację Rosyjską wobec państw bałtyckich (Litwy, Łotwy i Estonii), tak jak odbierane one były w regionie i państwach Europy Zachodniej, w celu zweryfikowania ich rzeczywistego zakresu i siły oddziaływania. Zastosowana metoda analizy treści pozwoliła wyodrębnić i weryfikować wypowiedzi niekorzystne z punktu widzenia interesów wymienionych państw pojedynczo i wspólnie bez względu na użyte kanały

⁷ K. Giles, *Russia and Its Neighbours: Old Attitudes, New Capabilities*, w: *Cyber War in Perspective: Russian Aggression against Ukraine*, (red.) K. Geers, Tallinn 2015, s. 19.

⁸ Tamże, s. 20.

⁹ Tamże, s. 21.

komunikacji, choć skupiono się na mających największą siłę oddziaływania telewizji i mediach elektronicznych w okresie ostatnich dwóch lat. Wzięto pod uwagę przede wszystkim publikacje analiz prowadzonych w państwach bałtyckich oraz w państwach członkowskich NATO, dla których region Morza Bałtyckiego jest najbardziej narażony na destrukcyjne działania RF¹⁰.

Przedmiotowe kraje są najmniejsze w regionie zarówno terytorialnie, jak i pod względem potencjału społeczno-gospodarczego. Ich znaczenie wzrosło, gdy powodowane rosnącym zagrożeniem dla regionu kraje członkowskie Sojuszu Północnoatlantyckiego zaczęły rozmieszczać tam dodatkowe siły wojskowe, dowództwa i bazy logistyczne. Wówczas też Moskwa zaczęła intensyfikować działania informacyjne wobec Rygi, Tallina i Wilna z celem rozbijania jedności zarówno regionalnej Europy Wschodniej (jednocześnie wschodniej flanki NATO), jak i Sojuszu Północnoatlantyckiego oraz Unii Europejskiej. **Uzasadniona wydaje się teza o kreowaniu poprzez te działania nowych uwarunkowań w środowisku bezpieczeństwa regionu Morza Bałtyckiego.**

Państwa bałtyckie od czasu odzyskania niepodległości (początek lat 90. XX w.) doświadczają ze strony Rosji trzech zasadniczych narracji¹¹: że systematycznie dyskryminują etnicznych Rosjan, że rosną w nich nastroje faszystowskie, że są w istocie państwami upadłymi, niezdolnymi do przetrwania. Presja działań informacyjnych FR wobec tych państw rośnie od dekady, ale dopiero od kilku lat, w związku z wykorzystaniem mediów elektronicznych, w tym mediów społecznościowych, jest na tyle intensywna, że kraje te stają się kluczowymi elementami stabilności regionu Morza Bałtyckiego i Europy Wschodniej. Po destabilizacji Ukrainy celem zapobieżenia wstąpienia jej do NATO i zacieśniania współpracy z UE, kolejnym elementem odbudowywania utraconej na początku lat 90. XX w. strefy wpływów FR mogą być Litwa, Łotwa i Estonia.

2. Skutki globalizacji – społeczeństwo informacyjne a podatność na dezinformacje

Z rozwojem technologii informacyjnych i komunikacyjnych zasadniczo zmienia się biznes i konsumpcja, wykształca się nowy kodeks zachowań, restrukturyzuje się nauka

¹⁰ Analiza niekorzystnych działań Federacji Rosyjskiej wobec państw członkowskich NATO i UE, w tym w regionie Morza Bałtyckiego, na podstawie publikacji ukazujących się w FR musiałyby mieć inny charakter.

¹¹ M. Kaprāns, *Isolating Russia's Three Master Narratives in Latvia*, "CEPA Briefs", 21.12.2017 r. <http://www.infowar.cepa.org/Briefs/Isolating-Russias-three-master-narratives-in-Latvia> dostęp dn. 16.02.2018 r.

i oświata, redefiniują się badania naukowe, rozwija się „elektroniczna wioska”, kształtując inteligentne otoczenie biznesowe i społeczne i oferując alternatywę dla środków masowego przekazu¹². Powstaje społeczeństwo informacyjne¹³ jako wytwór globalizacji, rozumianej jako proces ekonomicznej liberalizacji i transformacji – z towarzyszącym mu gwałtownym postępem naukowym w zakresie środków komunikowania się, transportu, technologii informacyjnych oraz z wyłonieniem się globalnego demokratycznego społeczeństwa¹⁴. Pojęcie globalizacji wiąże się również z gwałtownym rozwojem środków komunikowania się w skali globalnej i wszechobecnością mediów, czemu towarzyszy chęć i niemal powszechna możliwość korzystania z nich. Jest to więc swoiste kurczenie się świata w następstwie rozwoju elektronicznych środków komunikacji międzyludzkiej¹⁵.

Internet i powiązane z nim sieci lokalne umożliwiają powszechny dostęp do informacji, zmniejszają koszty komunikowania się i powodują, że w zakresie informacji granice między państwami narodowymi zanikają. Jeśli rządy jeszcze w końcu XX w. miały relatywną przewagę w dostępie do informacji¹⁶, to Internet drugiej dekady XXI w. redukuje tę przewagę i wyrównuje szanse podmiotów pozarządowych¹⁷. Zmiany jakościowe, jakie niesie za sobą rewolucja informatyczna, a w tym szczególnie szeroka dostępność informacji i wiedzy nie spowodowały jednak istotnego wzrostu poziomu wykształcenia, zrozumienia mechanizmów politycznych, społecznych, gospodarczych czy kulturowych, ani tym bardziej zaniku

¹² E. Ziemia, *Zrównoważone społeczeństwo informacyjne*, Katowice 2017, s. 31. Oprócz wykorzystanego przeze mnie, działającego w Waszyngtonie Center for European Policy Analysis i jego inicjatywy „Information Warfare Initiative”, która dokumentuje rosyjskie przedsięwzięcia z zakresu wojny informacyjnej, analizuje je i wypracowuje środki zaradcze, istnieje również portal internetowy Unii Europejskiej skrupulatnie odnotowujący i prostujący rosyjską dezinformację „EU vs. Disinfo” <https://euvsdisinfo.eu> dostęp dn. 21.12.2017.

¹³ J. Kisielnicki definiuje społeczeństwo informacyjne jako takie *społeczeństwo, które posiada dostęp i umie wykorzystać: informatyczną infrastrukturę, zasoby informacji i wiedzy dla realizacji zbiorowych i indywidualnych celów w sposób skuteczny i ekonomiczny*. J. Kisielnicki, *Społeczeństwo informacyjne a cyberterrorizm*, w: *Informatyka dla przyszłości*, (red.) J. Kisielnicki, Warszawa 2009, s. 2; T. Goban-Klas i P. Sienkiewicz społeczeństwem informacyjnym określają takie, które nie tylko posiada rozwinięte środki przetwarzania informacji i komunikowania, lecz przetwarzanie informacji jest podstawą tworzenia dochodu narodowego i dostarcza źródła utrzymania większości społeczeństwa. T. Goban-Klas, P. Sienkiewicz, *Społeczeństwo informacyjne: Szanse, zagrożenia, wyzwania*, Kraków 1999, s. 43.

¹⁴ W. Wosińska, *Oblicza globalizacji*, Sopot 2007, s. 25.

¹⁵ J. Zdanowski, *Globalizacja – pytania i niepokoje*, w: *Kultury pozaeuropejskie i globalizacja. Zderzenia*, (red.) J. Zdanowski, Warszawa 2000, s. 1.

¹⁶ W teorii decyzji przyjmuje się, że informacja to przetworzone w formę zrozumiałą dla odbiorcy dane, mające realną wartość dla obecnych lub przewidywanych działań lub decyzji. Teoretycznie informacja ma wartość tylko wtedy, gdy wpływa na decyzję lub działanie. Miarą wartości informacji jest zatem zakres w jakim redukuje ona niepewność co do stanu otoczenia. Szerzej te kwestie zob. A. Pawłowska, *Zasoby informacyjne w administracji publicznej. Problemy zarządzania*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2002, s. 24 i nast.

¹⁷ Należą do nich nie tylko podmioty o charakterze gospodarczym, czy szerzej instytucjonalnym, ale też wszystkie inne łącznie z ludźmi działającymi nawet indywidualnie. Interesujące spostrzeżenia nt. bieżących tendencji w zakresie dezinformacji tworzonej przez podmioty wynajmowane (komercyjnie) w raporcie brytyjskiej firmy Digital Shadows Ltd. *The Business of Disinformation: A Taxonomy. Fake news is more than a political battlecry*, 2017. <http://info.digitalshadows.com/rs/457-XEY-671/images/DigitalShadows-TheBusinessofDisinformationFakeNews.pdf>

antagonizmów. Nie oznaczają końca sporów, konfliktów i wojen. Zwiększeniu technicznych możliwości komunikacji pomiędzy ludźmi odmiennych ras i kultur nie towarzyszy zdolność lepszego porozumiewania się¹⁸. Ten aspekt jest wykorzystywany przez podmioty programujące, planujące i rozsyłające przekazy informacyjne z zamiarem osiągnięcia konkretnych celów pozainformacyjnych.

Przy pomocy narzędzi teleinformatycznych można kreować wzory kontaktów międzyludzkich i świadomości obywatelskiej, co potencjalnie może zmierzać w stronę masowej inwigilacji, wykorzystania socjotechnik do celów sprzecznych z celami danego społeczeństwa, może kreować potrzeby i style życia¹⁹. W pokoleniu Y (1979-1994), czyli wśród ludzi, którzy dorastali wraz z rozwojem nowoczesnych technologii teleinformatycznych, spotyka się szereg charakterystycznych dysfunkcji. Są to m.in.²⁰: widocznie słabsza zdolność do koncentracji i dłuższego wysiłku intelektualnego, niecierpliwość, niższa niż średnia w społeczeństwie wrażliwość i zdolność współodczuwania, gorsza zdolność oceny sytuacji realnego życia, krytycznego rozumowania, rozumienia sensu wypowiedzi (ustnej, pisemnej, przykazu telewizyjnego, czy radiowego), czego przyczyną i rezultatem jednocześnie jest nieczytanie długich tekstów (przede wszystkim książek), a także słabnące zdolności do długotrwałego konsekwentnego działania i brania odpowiedzialności za sprawstwo²¹.

Dynamika zmian w II dekadzie XXI wieku jest tak duża, że zwykle z trudem z chaosu informacyjnego odbiorca wyławia potrzebne mu dane, z dużym trudem (lub wcale) może zweryfikować ich prawdziwość, rzetelność nadawcy, aktualność itp. W czasie konfliktów wszelkiego rodzaju wzrasta zapotrzebowanie na informacje o danym konflikcie, o uczestnikach, otoczeniu, jego reakcjach, o wpływie tych reakcji na warunki egzystencji zainteresowanego podmiotu (człowieka, grup społecznych, społeczeństw, państw itp.).

¹⁸ S. Zalewski, *Bezpieczeństwo polityczne państwa. Studium funkcjonalności instytucji*, Siedlce 2010, s. 131.

¹⁹ A. Bujak, *Spoleczeństwo informacyjne – dokąd zmierzamy? Socjologiczna wizja przyszłości*, w: *Spoleczeństwo informacyjne. Uwarunkowania społeczne i kulturowe*, (red.) P. Setlak, P. Szulich, Tarnobrzeg 2010, s. 104; ciekawą, choć przerażającą wizję wpływu sieci społecznościowych i sztucznej inteligencji na życie jednostki przedstawił w swej powieści austriacki dziennikarz Marc Elsberg (właśc. Marcus Rafelsberger), M. Elsberg, *Zero*, Warszawa 2016.

²⁰ A. Borcuch, M. Piłat-Borcuch, *Generacja Y jako szczególny wymiar społeczeństwa informacyjnego*, w: *Spoleczeństwo informacyjne...*, dz. cyt., s. 133; E. Charzyńska, *Zanurzeni w cyberprzestrzeni – korzyści i zagrożenia związane z używaniem z serwisów społecznościowych na przykładzie Facebooka*, w: *Cyberbezpieczeństwo dzieci i młodzieży. Realny i wirtualny problem polityki bezpieczeństwa*, (red.) M. Górka, Warszawa 2017; nt. negatywnych konsekwencji życia w sieci patrz też M. Spitzer, *Cyfrowa demencja. W jaki sposób pozbawiamy rozumu siebie i swoje dzieci*, Słupsk 2013, a także M. Spitzer, *Cyberchoroby. Jak cyfrowe życie rujnuje nasze zdrowie*, Słupsk 2016.

²¹ Jednocześnie jednak 27 proc. Polaków nigdy nie korzystało z Internetu, a 40 proc. ma zaledwie podstawowe umiejętności cyfrowe. Polska jest pod tym względem w europejskim ogonie, choć zgodnie z danymi GUS dostęp do szerokopasmowej sieci ma 80 proc. gospodarstw domowych, co plasuje Polskę na 18. miejscu w Unii. *Kompetencje cyfrowe Polaków odbiegają od unijnej średniej. Średnio co czwarty nie korzysta z Internetu*. 11.08.2017 r. <https://biznes.newseria.pl/news/kompetencje-cyfrowe,p1236514084> dostęp 5.02.2018.

Odbiorca jednak poszukuje informacji krótkich, notatek kilkudzaniowych, najchętniej sięga po tytuły sugerujące skandal, absolutną wyjątkowość sytuacji, szokujące wydarzenia, brutalność, bezwzględność sprawcy. Nie czyta natomiast analiz sytuacji, prognoz jej rozwoju itp. długich tekstów, z powodu właśnie ich znacznej objętości²².

Czy więc faktycznie, jak sugeruje A. Antczak-Barzan²³, społeczeństwo informacyjne jest mniej podatne na propagandę, negatywne oddziaływanie wojny informacyjnej? Czy dostęp do informacji i wiedzy z różnych źródeł pomaga skonfrontować otrzymywane informacje z faktami, czy buduje odporność na fałszywy przekaz medialny? Niewiele można znaleźć potwierdzeń, natomiast wiele temu przeczy. *Przygotowanie i udostępnienie informacji o niczym jeszcze nie przesądza. (...) By mogła ona być społecznie użyteczna, potrzebna jest kompetencja krytycznego wykorzystania dostarczonych cyfrowych zasobów i cyfrowych instrumentów*²⁴. Jak spostrzegł P. Sienkiewicz: *Spółeczeństwo informacyjne nie ulega oczekiwanej transformacji do społeczeństwa wiedzy, czy nawet mądrości*²⁵. Dodatkowo, H. Świeboda stwierdza: *Ludzie w życiu społecznym nie zawsze kierują się wyłącznie racjonalną oceną sytuacji, często ulegają nieracjonalnej zbiorowej psychozie wzmacnianej niejednokrotnie przekazem medialnym, zaś ich rozumowanie cechują schematyczne, uproszczone, nietolerancyjne i często bardzo skrajne poglądy i opinie*²⁶. Im słabiej wykształcone społeczeństwo, im intensywniej korzysta z powierzchownego, uproszczonego przekazu mediów społecznościowych, im łatwiejszy do niego ma dostęp (zwłaszcza od najmłodszych lat), tym bardziej jest podatne na manipulację, dezinformację itp. środki z zakresu wojny informacyjnej²⁷. Z tego względu mówi się, że współczesny, a więc prowadzony w i poprzez mass media, dyskurs publiczny jest narzędziem ograniczania alternatywnych sposobów myślenia i wypowiedzi²⁸. Łatwiej tekst napisać (przekleić z cyfrowych wersji czegokolwiek), niż go przeczytać, co prowadzi do szybkiej

²² Dodatkowym elementem wykluczającym z powszechnego obiegu rzetelne dziennikarstwo jest jego koszt.

²³ A. Antczak-Barzan, *Świat iluzji mediów społecznościowych – wojna informacyjna XXI wieku*, w: *Wojna XXI wieku. Początki wojny „trzeciej fali”*, A. Antczak-Barzan, Z. Śliwa, R. Zaniewski, Warszawa 2016, s. 85.

²⁴ J. Matuszewski, *Cyfrowe niebezpieczeństwa dla demokracji*, w: *Transformacje demokracji. Doświadczenia, trendy, turbulencje, perspektywy*, (red.) L. W. Zacher, Warszawa 2011, s. 245.

²⁵ P. Sienkiewicz, *Zagrożenia dla demokracji w społeczeństwie informacyjnym*, w: *Transformacje demokracji...*, dz. cyt., s. 215; Jak zauważa ukraiński politolog W. Kułyk w tekście z 2010 r.: *rzędy i intelektualiści narzekają na obniżenie poziomu świadomości politycznej obywateli i upadek narodowego życia kulturalnego wskutek skłonności mas ku prymitywnej, przeważnie importowanej, produkcji*. W. Kułyk, *Media i tożsamość. Rola ukraińskiego dyskursu medialnego w tworzeniu tożsamości narodowej*, <http://publica.pl/teksty/media-i-tozsamosc-3294.html> dostęp dn. 14.02.2018.

²⁶ H. Świeboda, *Postrzeganie demokracji w społeczeństwie informacyjnym w świetle opinii społecznej*, w: *Transformacje demokracji...*, dz. cyt., s. 257.

²⁷ P. Kołak, *Kultura masowa jako produkt reklamowo-marketingowy*, Toruń 2005.

²⁸ J. Golinowski, *Fetyse kultury masowej jako socjotechniczne narzędzia programowania ładu społecznego*, w: *Transformacje demokracji...*, dz. cyt., s. 277. Patrz też A. Pratkanis, E. Aronson, *Wiek propagandy: używanie i nadużywanie perswazji na co dzień*, Warszawa 2003.

deprecjacji słowa drukowanego i masowego plagiatowania na wszystkich etapach kształcenia i życia zawodowego²⁹. Stąd dominujący przekaz informacyjny jest coraz bardziej powierzchowny.

Biorąc pod uwagę definicję społeczeństwa informacyjnego (jakakolwiek właściwie) należy stwierdzić, iż społeczeństwo informacyjne nie wykształciło się jeszcze nigdzie na świecie. W krajach o najwyższym stopniu informatyzacji, cyfryzacji wciąż znaczną ilość PKB wytwarza dość tradycyjny przemysł i usługi. Ze względu na ciągły (choć nie tak gwałtowny, jak chcą niektórzy) postęp kraje te funkcjonują na progu społeczeństwa informacyjnego, mają dualny charakter postindustrialny z elementami społeczeństwa informacyjnego. Liczne jednak badania i dociekania, a także przykłady obserwowane w II dekadzie XXI wieku skłaniają do dalszych pogłębionych analiz zjawiska i jego konsekwencji, bowiem wiele wskazuje, iż **współczesne, najwyżej rozwinięte społeczeństwa, zwłaszcza kręgu kultury Zachodniej nie są jeszcze informacyjne, ale już są uzależnione od informacji i jednocześnie bezradne wobec jej nadmiaru.**

3. Arsenal działań informacyjnych Rosji wobec państw bałtyckich

Informacyjna strategia rywalizacji Rosji z Zachodem jest produktem zarówno rozwijanej od końca lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia geopolityki informacyjnej, jak i realizowanej polityki umacniania państwa³⁰, budowy zaplecza naukowo-badawczego, zaplecza organizacyjnego, medialnego, dyplomatycznego, społecznego i in. Obecnie służy ona celom zarówno wewnętrznym (mobilizacja społeczeństwa), jak i zewnętrznym (odbudowa stref wpływów Rosji na obszarze poradzieckim, dominacja Federacji Rosyjskiej w Eurazji)³¹. Mieści się w tym zamiar odzyskania dominacji politycznej i ekonomicznej nad sąsiadami, którzy wchodzili w skład ZSRR i Układu Warszawskiego³².

²⁹ Interesujące spostrzeżenia nt. plagiatu oraz konsekwencji stałego dostępu do sieci w J. Matuszewski, *Cyfrowe niebezpieczeństwa dla demokracji...*, dz. cyt., s. 248-249.

³⁰ Przełomowe z punktu widzenia Kremla wydarzenia z ostatnich dwudziestu lat, wpływające w istotny sposób na bezpieczeństwo FR, definiuje A. Bryc, *Koncepcja bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej w: Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, (red.) R. Zięba, Warszawa 2008, s. 77-79, a rozszerzona analiza znajduje się w A. Bryc, *Rosja w XXI wieku. Gracz światowy, czy koniec gry?* Warszawa 2009.

³¹ J. Darczewska, *Anatomia rosyjskiej wojny informacyjnej. Operacja krymska – studium przypadku*, OSW „Punkt widzenia” nr 42, maj 2014, s. 8.

³² M. A. Piotrowski, K. Raś, *Rosyjskie zagrożenia hybrydowe dla państw bałtyckich*, „Biuletyn PISM” nr 67, 12 lipca 2017, s. 1.

Teoria wojen informacyjnych ma w Rosji pewną tradycję. Wywodzi się bezpośrednio z teorii specpropagandy, która wykształciła się jeszcze w czasie drugiej wojny światowej³³. Po krótkiej przerwie w latach 90. XX w., specpropaganda powróciła w XXI wieku wraz *Doktryną Bezpieczeństwa Informacyjnego FR*, przyjętą w 2000 r.³⁴ Jak wskazuje J. Darczewska, ma ona rys interdyscyplinarnej nauki stosowanej. Odnosi się bowiem do bardzo szerokiego spektrum działań (politycznych, gospodarczych, społecznych, militarnych, wywiadowczych, kontrwywiadowczych, dyplomatycznych, propagandowych, psychologicznych, informatycznych, technologii komunikacyjnych, edukacyjnych i in.)³⁵. D. J. Smith podkreśla znacznie szersze w Rosji niż na Zachodzie podejście do wojny informacyjnej, wymieniając wywiad, kontrwywiad, podstęp, dezinformację, walkę elektroniczną, osłabianie komunikacji i wsparcia nawigacji, presję psychologiczną, degradację systemów informacyjnych i propagandę³⁶. Komputery, Internet, czy szerzej sieci teleinformatyczne są jednym z wielu narzędzi rosyjskiej walki informacyjnej, prowadzonej 24 godziny na dobę, siedem dni w tygodniu, w warunkach wojny i pokoju. Z tego punktu widzenia ataki DDoS, zaawansowane techniki eksploatacyjne i telewizja Russia Today (obecnie RT) są narzędziami wojny informacyjnej³⁷.

Rosyjską teorię zbudowano w opozycji do teorii cyberbezpieczeństwa, rozwijanej w Stanach Zjednoczonych i w Europie Zachodniej, a związanej przede wszystkim z militarnym i wywiadowczym zastosowaniem nowych technologii informatycznych, tj. działaniami w cyberprzestrzeni. Wraz z przenoszeniem na rosyjski grunt zachodnich terminów i adaptacją do realiów Federacji Rosyjskiej, podkreślano „obronny” charakter rosyjskiej teorii. Ten manipulacyjny zabieg spowodował, że dla obserwatora (badacza) z kręgu kultury zachodniej kremlowska terminologia jest myląca³⁸.

Rosyjscy autorzy pod pojęciem „wojna informacyjna” rozumieją oddziaływanie na masową świadomość w międzypaństwowej rywalizacji systemów cywilizacyjnych w przestrzeni informacyjnej, wykorzystujące szczególne sposoby kontroli nad zasobami

³³ J. Darczewska, *Anatomia rosyjskiej...*, dz. cyt., s. 9.

³⁴ Jak celnie wskazują E. Lukas i P. Pomeranzen, *rosyjska propaganda jest świetnie nakierowana, technicznie znakomita i cynicznie wolna od faktów*. E. Lukas, P. Pomeranzen, *Winning the Information War. Techniques and Counter-strategies to Russian Propaganda in Central and Eastern Europe*, CEPA 2016, s. 9.

³⁵ J. Darczewska, *Anatomia rosyjskiej...*, dz. cyt., s. 10.

³⁶ D. J. Smith, *How Russia Harnesses Cyberwarfare*, „Defense Dossier”, August 2012, Issue 4, s. 7-8

³⁷ Tamże, s. 8.

³⁸ J. Darczewska, *Anatomia rosyjskiej...*, dz. cyt., s. 11; warto jednak zwrócić uwagę, że polska definicja „cyberprzestrzeni” (w przeciwieństwie do amerykańskiej, brytyjskiej czy niemieckiej) nie ogranicza się do infrastruktury technicznej, a uwzględnia też aspekt ludzki – *Doktryna Cyberbezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej z 2015 r.*, Wprowadzenie, pkt.4; również termin „cyberbezpieczeństwo” definiowany jest w przytoczonym dokumencie z uwzględnieniem bezpieczeństwa osób fizycznych.

informacyjnymi, a używane w charakterze „broni informacyjnej”³⁹. Drobiazgowo wykorzystywane są przy tym mechanizmy manipulacji, dezinformacji, psychologii i inżynierii społecznej⁴⁰. W rosyjskiej doktrynie geopolitycznej walka informacyjna i sieciowa (część walki informacyjno-psychologicznej) i skrajne jej formy – wojny informacyjno-psychologiczne i sieciowe – są środkiem do osiągnięcia celów państwa w polityce międzynarodowej, regionalnej i wewnętrznej, a także jego geopolitycznej przewagi⁴¹.

M. Bohm zauważa, że intensywność wojny informacyjnej prowadzonej przez Kreml gwałtownie wzrosła w pierwszym kwartale 2014 r. w trakcie inwazji na Krym, z dwoma zasadniczymi przekazami⁴²: (1) USA sfinansowały i zorganizowały protesty na Majdanie na przełomie 2013 i 2014 r., co miało na celu obalenie prorosyjskiego prezydenta W. Janukowycza, (2) Rosja jest zobowiązana chronić etnicznych Rosjan przed faszystami w Kijowie. Biorąc pod uwagę „narodowy” charakter głównych kanałów telewizyjnych i radiowych w Federacji Rosyjskiej oraz fakt, iż ponad 90% jej obywateli czerpie informacje z tych właśnie kanałów, skuteczność skierowanej do wewnątrz kampanii zawsze jest wysoka⁴³.

Interesujące spostrzeżenia nt. zaangażowania rządów z całego świata (w tym Federacji Rosyjskiej) i agencji przez te rządy kierowanych/nadzorowanych w manipulowanie treściami w mediach społecznościowych na masową skalę zaprezentowano w raporcie zespołu z Uniwersytetu Oxford. Autorzy definiują w nim cyber-żołnierzy jako zespoły rządowe, wojskowe i partyjne dążące do manipulowania opinią publiczną za pomocą mediów społecznościowych⁴⁴. Analizują i porównują zjawisko w 28 krajach świata ze wszystkich kontynentów poza Afryką. Zespoły te posługują się strategią komunikacyjną polegającą na (1) tworzeniu oficjalnych rządowych aplikacji, stron internetowych i platform służących upowszechnianiu treści, (2) używaniu kont prawdziwych, fałszywych lub automatycznych dla wchodzenia w interakcje z użytkownikami mediów społecznościowych i (3) tworzeniu treści,

³⁹ J. Darczewska, *Anatomia rosyjskiej...*, dz. cyt., s. 12; interesujące spostrzeżenia nt. zapisów zasadniczych dokumentów dotyczących bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej w zakresie sposobów i celów prowadzenia wojny informacyjnej w *Internet Trolling as a Hybrid Warfare Tool: The Case of Latvia*, NATO StratCom COE, Riga 2016, s. 11-14.

⁴⁰ Szczegółowy opis wykorzystywanych mechanizmów i przyczyn ich skuteczności w C. Paul, M. Matthews, *The Russian "Firehose of Falsehood"...*, dz. cyt., s. 4-7.

⁴¹ J. Darczewska, *Anatomia rosyjskiej...*, dz. cyt., s. 13; przykłady zastosowań w walce wewnętrznej z lat 2011-2012 przytoczono w D. J. Smith, *How Russia...*, dz. cyt., s. 10.

⁴² M. Bohm, *The Kremlin's Information Warfare*, "Defense Dossier", October 2014, Issue 12, s. 3.

⁴³ Interesujące szczegóły na ten temat m.in. w M. Bohm, *The Kremlin's...*, dz. cyt., s. 6.

⁴⁴ S. Bradshaw, P. N. Howard, *Troops, Trolls, and Troublemakers: A Global Inventory of Organized Social Media Manipulation* (Computational Propaganda Research Project), "Working Paper" no. 2017.12, s. 4; pierwsze takie przypadki zanotowano w 2010 r., więc jak na tempo zmian w cyberprzestrzeni, stosunkowo dawno. Z raportu wynika, że każdy autorytarny reżim posługiwał się mediami społecznymi atakując własne społeczeństwo, zaś niemal każdy rząd demokratyczny posłużył się nimi dla dyskredytowania innych państw/społeczeństw.

jak zdjęcia, filmy wideo i treści wpisów⁴⁵. Większość wpisów ma wydźwięk jednoznacznie pozytywny lub negatywny, jednak pewna ich część ma charakter neutralny, a ich celem jest rozproszenie lub odwrócenie uwagi od dyskutowanego problemu. Raport wymienia kilka form instytucjonalnych takich aktywności⁴⁶: (1) urzędnicy rządowi z pozycji poszczególnych ministerstw bądź z ministerstwa za to odpowiedzialnego, (2) politycy i partie polityczne, kreując w mediach społecznościowych pożądane treści, (3) prywatne firmy zatrudniane przez rządy, (4) ochotnicy aktywnie współpracujący z partnerem rządowym, (5) opłacani obywatele, rekrutowani ze względu na swoją pozycję, wiedzę i umiejętności do konkretnych kampanii.

Osobnym problemem jest wykorzystywanie komunikacji automatycznej (botów, a właściwie botnetów) do zwielokrotniania i przyspieszania przesyłu informacji. Aktywność botów z rosyjskojęzycznym przekazem o tematyce wojskowej była w 2017 r. wyraźnie większa w Estonii i Łotwie niż w Polsce czy na Litwie, gdzie język rosyjski nie jest powszechnie rozumiany i używany. Aktywność automatyczna na Tweeterze w tych dwóch krajach była większa od aktywności ludzkiej⁴⁷.

O ile na początku 2017 r. Estonia była głównym celem rosyjskojęzycznych komunikatów Tweetera generowanych/przekazywanych automatycznie, o tyle w drugiej połowie roku ta aktywność spadła. Głównymi tematami było wdarcie się w przestrzeń powietrzną rosyjskiego samolotu w sierpniu i ćwiczenie wojskowe „Sibul” na przełomie września i października 2017 r. Raport dowodzi, że z 400 postów dotyczących Estonii 77% było wygenerowane automatycznie⁴⁸. Ewidentnym przykładem działań informacyjnych prowadzonych przez Rosję był program telewizyjny nadany przez Rosja24TV w maju 2016 r., przedstawiający masowy marsz z okazji Dnia Zwycięstwa w rosyjskojęzycznym estońskim mieście Sillamae⁴⁹. Zdarzenie takie, jakoby popierające Holokaust i nazistów w ogóle nie miało miejsca.

Po wywiadzie z estońskim ministrem sprawiedliwości Urmasem Reinslau, który wyraził potrzebę odrestaurowania pomnika upamiętniającego wyzwolicieli Estonii i przeorganizowania przestrzeni go otaczającej m.in. dla poprawy bezpieczeństwa zwiedzających, w rosyjskojęzycznych mediach pojawiło się co najmniej dziesięć artykułów

⁴⁵ S. Bradshaw, P. N. Howard, *Troops, Trolls, and Troublemakers...*, dz. cyt., s. 9.

⁴⁶ Tamże, s. 15-16.

⁴⁷ *Robotrolling 2017.2* NATO Strategic Communication Centre of Excellence, Riga 2017, s. 6.

⁴⁸ Tamże, s. 3.

⁴⁹ E. Lukas, P. Pomeranzen, *Winning the Information War. Techniques and Counter-strategies to Russian Propaganda in Central and Eastern Europe*, CEPA 2016, s. 21.

akcentujących tak przekształcone słowa ministra, że z relacji wynikał zamiar władz Estonii zburzenia pomnika, będący rzekomo rezultatem rusofobii Estończyków⁵⁰.

Odrębnym problemem jest budowanie fałszywego wizerunku poszczególnych kanałów informacyjnych, z celem późniejszego ich wykorzystywania do walki informacyjnej. Przykładem jest fakt, iż mająca formalne związki z rosyjską partią rządzącą Jedna Rosja, Estońska Partia Centrowa finansuje rosyjskojęzyczną prywatną telewizję PBK, która emituje propagandę przeciwko Unii Europejskiej i szerzej anty-Zachodnią, a jest postrzegana jako estońska i w dodatku publiczna⁵¹.

Łotwa, podobnie jak Estonia, w drugiej połowie roku doświadczyła mniejszej aktywności botów. Z 470 postów dotyczących tego kraju 72% wygenerowanych było automatycznie, a związane były z prowadzonymi we wrześniu ćwiczeniami Steadfast Pyramid 2017 i Steadfast Pinnacle 2017⁵². Jak stwierdza raport NATO StratCom COE: *W łotewskiej przestrzeni medialnej wciąż powtarzają się te same komunikaty: Łotwa jest państwem upadłym zdominowanym przez problemy społeczne, nie-Łotyszy traktuje nieprzyjaźnie, łamie prawa nieswoich obywateli, konflikt na Ukrainie został spowodowany przez siły zewnętrzne i Rosja ubolewa, ale nie jest w niego zaangażowana*⁵³. Co więcej, łotewskie media rosyjskojęzyczne bezkrytycznie powielają rosyjską propagandę publikując informacje przygotowane przez media rosyjskie. W ten sposób rosyjskojęzyczni obywatele tego kraju nie mieli możliwości zapoznać się z pełnym zakresem poglądów na bieżące wydarzenia. Zidentyfikowanymi celami pro-rosyjskich trolli na Łotwie były w szczególności⁵⁴: (1) zapewnienie masowego dopływu informacji wspierających rosyjską propagandę, (2) zmiana opinii innych czytelników na konkretny temat, (3) podtrzymywanie atmosfery alarmu i braku zaufania, (4) sianie strachu co do dalszego przebiegu wydarzeń, (5) kreowanie wątpliwości co do wiarygodności treści portalu informacyjnego, (6) tworzenie podejrzeń spisku z udziałem tych komentujących, którzy są innego zdania niż trolle, (7) podtrzymywanie tematu wśród komentujących. Mimo wwym. okoliczności nie dało zaobserwować się zmiany dominujących poglądów innych

⁵⁰ U. Eslas, *After a massive disinfo attack against Estonia, What's next?* CEPA Briefs, 26 January 2018 wymienia powiązane z FR kanały informacyjne, w których informacje ukazały się z krótkim ich omówieniem http://infowar.cepa.org/Briefs/EST/After_massive_disinfo_attack_against_Estonia_what_next dostęp dn. 21.03.2018, a także U. Eslas, *Revisiting Soviet Monuments*, CEPA Briefs, 19 March 2018 <http://www.infowar.cepa.org/EN/Revisiting-Soviet-monuments> dostęp dn. 21.03.2018.

⁵¹ PBK retransmituje też audycje wyprodukowane przez rosyjski Kanał 1. Jak dowodzi autor analiz, ponad 25% obywateli Estonii wierzy (2013 rok), że jest to estońska telewizja państwowa, podczas gdy ponad 75% jej przekazu to prorosyjska propaganda U. Eslas, *Confronting Disinfo on TV in Tallinn*, CEPA Briefs, 11 January 2018 http://www.infowar.cepa.org/Briefs/Est/Confronting_disinfo_on_TV_in_Tallinn dostęp dn. 21.03.2018.

⁵² *Robotrolling 2017.2*, dz. cyt., s. 3.

⁵³ *Internet Trolling as a Hybrid Warfare Tool...*, dz. cyt., s. 28.

⁵⁴ Tamże, s. 50.

komentujących. Przyczynę tego autorzy raportu dopatrują się w niezbyt dużej liczbie komentarzy i w dostępie do innych źródeł informacji⁵⁵.

Na Litwie do szerzenia dezinformacji FR intensywnie wykorzystuje media społecznościowe. Przykładem były fałszywe doniesienia o gwałcie żołnierzy Bundeswehry na litewskiej nastolatce, wypadkach z udziałem pojazdów NATO lub „zgubieniu” bomby atomowej nad Litwą przez amerykański bombowiec B-52. Inne odnotowane przypadki podawania nieprawdziwych informacji z celem podważania zaufania do Sojuszu Północnoatlantyckiego i poszczególnych sojuszników dotyczyły rzekomej możliwości noszenia przez żołnierzy NATO załadowanej broni nawet podczas zwykłych podróży, a także iż złe zachowanie tych wojsk staje się normą⁵⁶. Szczególnym przypadkiem była śmierć młodego litewskiego żołnierza, który wg białoruskich mediów zmarł wskutek testowania przez rząd w Wilnie broni biologicznej na własnych żołnierzach, zaś media rosyjskie natychmiast temat podchwyciły, twierdząc, że katastrofalny stan higieny w siłach zbrojnych Litwy spowodował masowe zatrucia⁵⁷. Miało to jakoby ilustrować wielość niedoborów w tych SZ. Rosyjskojęzycznych przekazów dotyczących Litwy w drugiej połowie 2017 r. było 350, z czego 68% wygenerowanych automatycznie⁵⁸. Rosyjskie media (m.in. portal www.aif.ru) opublikowały informację, iż Prezydent Litwy i minister spraw zagranicznych Estonii S. Mikser zadeklarowali poszukiwanie poprawy stosunków z Rosją bez żadnych warunków wstępnych⁵⁹. Takie przekazy powtarzają się. Programu „Prawo głosu” z 8 lutego 2018 r. w rosyjskiej telewizji TVC sugerował chęć państw bałtyckich by unormować stosunki z Rosją, co one już nawet sygnalizowały, ale ze względu na rusofobiczny charakter jest to mało prawdopodobne⁶⁰.

30 stycznia 2017 r. artykuł opublikowany w prokremlowskim, rosyjskojęzycznym portalu Rubaltic.ru donosił o sugestii litewskiego prawnika Linasa Balsysa by przedyskutować

⁵⁵ Tamże, s. 56; zwrócić należy uwagę na fakt, iż „inni komentatorzy” to osoby o stosunkowo wysokich kompetencjach cyfrowych (dobrze posługujące się komputerami), a więc najczęściej ludzie młodzi. Starsza generacja rosyjskojęzycznych obywateli Łotwy jest bardziej podatna na wpływy zwłaszcza mediów rosyjskich, z których przywykli korzystać.

⁵⁶ M. Kepe, *NATO: Prepared for Countering Disinformation Operations in the Baltic States?*, “The RAND Blog” <https://www.rand.org/blog/2017/06/nato-prepared-for-countering-disinformation-operations.html> dostęp dn. 16.02.2018.

⁵⁷ E. Lukas, P. Pomeranzen, *Winning the Information War...*, dz. cyt., s. 29.

⁵⁸ *Robotrolling* 2017.2, dz. cyt., s. 3.

⁵⁹ Ich rzeczywiste wypowiedzi wyliczały cały szereg warunków, jakie FR musiałaby spełnić przed ewentualnym podjęciem wiążących rozmów. Liczne przypadki rosyjskiej dezinformacji rzeczowo demaskuje, powołana przez UE instytucja East StratCom Task Force na portalu „EU vs. Disinfo” <https://euvsdisinfo.eu/report/the-european-union-seeks-to-improve-relations-with-russia-at-any-cost/> dostęp dn. 28.02.2018.

⁶⁰ Oczywiście PB chciałyby unormować stosunki ze wszystkimi sąsiadami, ale nie na warunkach dla nich niekorzystnych. Nie jest też prawdą, że PB są rusofobiczne. U. Eslas, *Understanding the „Rusophobic” Card*, CEPA Briefs, 15 March 2018 <http://www.infowar.cepa.org/Briefs/Est/The-Russophobic-card> dostęp dn. 21.03.2018.

przeszłość obwodu kaliningradzkiego na poziomie międzynarodowym. Cytowany był m.in. rosyjski analityk Sergej Mikejew, który stwierdził, że państwa bałtyckie żyją w szklanym domu, ponieważ legitymizacja ich niepodległości jest bardzo krucha i wisi na włosku. Stwierdził też, iż litewski referendum niepodległościowe z 9 lutego 1991 r. było nieważne, tak jak i podobne głosowania z 3 marca 1991 r. w Estonii i Łotwie⁶¹.

W marcu 2017 r., zagrożenia z perspektywy Litwy przedstawił litewski ambasador w USA i Meksyku przed amerykańską senacką podkomisją ds. państwa, operacji zagranicznych i powiązanych programów⁶², wymieniając jako najistotniejsze: zmiany w najważniejszych dokumentach strategicznych FR, wycofanie się Moskwy z międzynarodowych porozumień rozbrojeniowych i kontroli zbrojeń, zwiększanie nakładów na zbrojenia, szczególną aktywność w zakresie propagandy i dezinformacji, w tym promowanie nieprawdziwego obrazu świata, intencji FR oraz rzekomo agresywnych planów Zachodu. Ambasador R. Kriščiūnas podkreślał, że Rosja nigdy nie przestała traktować państw bałtyckich jako swojej strefy wpływów. Regularnie prowadzi ćwiczenia wojskowe (w tym na dużą skalę) na granicy litewsko-białoruskiej, co wykorzystuje również jako element zastraszania społeczeństwa Litwy, Łotwy i Estonii. Telewizja rosyjska (Kanał Pierwszy, program Wriemia pakażet) w listopadzie 2017 r. stwierdziła m.in., że w państwach bałtyckich brakuje żywności, a dokładnie, że mieszkańcy nie mogą sobie na nie pozwolić, co w oczywisty sposób rozmijało się z prawdą⁶³.

Z niemal 1000 komentarzy dotyczących Polski w drugim kwartale 2017 r. 66% pochodziło od botów⁶⁴. Ćwiczenie Dragon-17 prowadzone we wrześniu przyciągnęło uwagę głównie w domenie angielskojęzycznej. Mimo, iż wizyta sekretarza generalnego NATO i jego deklaracje o pełnej gotowości operacyjnej sojusznicych grup bojowych, przemówienia Prezydenta RP i ministra spraw zagranicznych oraz otwarcie Centrum Doskonałości Kontrwywiadu w Krakowie były intensywnie komentowane przez rosyjskojęzyczne boty, angielskojęzycznych komunikatów było wyraźnie więcej. Aktywność generowana automatycznie była silnie skorelowana z ćwiczeniami wojskowymi, przemówieniami

⁶¹ Oparty na ewidentnie fałszywych przesłankach artykuł miał za zadanie zasianie/podtrzymanie zwątpienia U. Eslas, D. N. Jensen, *Kremlin Mind Games and How the West Can Change the Rules*, CEPA Briefs, 20 February 2017 http://www.inforwar.cepa.org/Briefs/Est_20_Feb17 dostęp dn. 21.03.2018.

⁶² *The Testimony of the Ambassador of the Republic of Lithuania Rolandas Kriščiūnas before the Committee on Appropriations Subcommittee on State, Foreign Operations and Related Programs*, U.S. Senate, Tuesday March 7, 2017 <https://www.appropriations.senate.gov/imo/media/doc/030717-Krisciunas-Lithuania-Testimony1.pdf>

⁶³ „EU vs. Disinfo” <https://euvsdisinfo.eu/report/the-european-union-seeks-to-improve-relations-with-russia-at-any-cost/> dostęp dn. 28.02.2018; kilka dni później, portal „Itogi niedieli” stwierdził, że na Łotwie trwa językowe ludobójstwo Rosjan, co prowadzić ma do rzeczywistego ludobójstwa, tamże.

⁶⁴ *Robotrolling* 2017.2, dz. cyt., s. 3.

polityków i przybyciem żołnierzy NATO do wschodnioeuropejskich baz. W angielskojęzycznej domenie prym wiodły komentarze dotyczące Amerykanów i Brytyjczyków, chociaż w ćwiczeniach w Polsce udział wzięły wojska z kilkunastu państw.

W ostatnim kwartale 2017 r. we wszystkich zachodnich mediach tradycyjnych głównym tematem artykułów i komentarzy były ćwiczenia Zapad 2017. Nie przełożyło się to na media społecznościowe, zwłaszcza rosyjskojęzyczne. Z setek rosyjskich artykułów nt. NATO wymienionych na Tweeterze, tylko jeden (sic!) agencji TASS, wymienił Zapad 2017 w związku z obecnością NATO w Europie Wschodniej⁶⁵. Jak twierdzą autorzy raportu „Robotrolling”, rosyjskie źródła nie ignorowały tych ćwiczeń, ale swą aktywność koncentrowały na angielskojęzycznych odbiorcach, którym RT oraz Sputnik serwowały informacje o „historycznej reakcji Zachodu” w artykułach przekierowujących uwagę na ćwiczenia NATO w Polsce. Dominujący przekaz medialny sugerował niewielką skalę rosyjskich ćwiczeń w porównaniu z ćwiczeniami Sojuszu Północnoatlantyckiego zarówno co do skali, jak i intencji. Przekaz kierowany do własnego społeczeństwa rzadko wspominał o Zapad 2017⁶⁶.

Raport sojuszniczego Centrum Doskonałości Komunikacji Strategicznej w Rydze z 25 stycznia 2016 r. pt. *Internet Trolling as a Hybrid Warfare Tool: The Case of Latvia*, analizuje ok. 200 000 komentarzy do treści trzech głównych łotewskich portali informacyjnych apollo.lv, delfi.lv i tvnet.lv zarówno w języku łotewskim, jak i angielskim zgromadzonych w ciągu tygodnia 29 lipca – 5 sierpnia 2014 r. Celem tych działań jest podjęcie próby zmniejszenia społecznego poparcia dla rozmieszczenia sił NATO w regionie, zarówno w krajach delegujących wojska, jak i w przyjmujących. M. Kepe na blogu RAND Corporation wymienia kilka prawdopodobnych form podkopywania wzajemnego zaufania między społeczeństwami państw bałtyckich a stacjonującymi na ich terytoriach żołnierzami innych państw, ale też faktycznie zaistniałe już wydarzenia potwierdzające rosyjską ingerencję w sferę informacyjną z zamiarem uzyskania takiego właśnie efektu⁶⁷. Poszczególne przypadki związane z międzynarodowymi ćwiczeniami wojskowymi „Summer Shield”, które odbyły się w kwietniu 2017 r. na Łotwie dokumentował Mārtiņš Kaprāns⁶⁸. Wymienia on m.in. artykuły

⁶⁵ Tamże, s. 4.

⁶⁶ Tamże, s. 4.

⁶⁷ M. Kepe, *NATO: Prepared for Countering Disinformation Operations in the Baltic States?*, “The RAND Blog” <https://www.rand.org/blog/2017/06/nato-prepared-for-countering-disinformation-operations.html> dostęp dn. 16.02.2018.

⁶⁸ M. Kaprāns, *Latvia inundated with anti-NATO narratives while hosting alliance exercise*, “CEPA Briefs”, 3.05.2017 r. <http://www.infowar.cepa.org/briefs/Latvia-inundated-with-anti-NATO-narratives-while-hosting-alliance-exercise> dostęp dn. 16.02.2018; prowadzona przez utworzony w 2005 r. w Waszyngtonie Center for

prasowe, publikowane później również w Internecie (na stronach pro-kremlofskich łotewskich portali informacyjnych) stwierdzające wprost, iż łotewscy żołnierze są bojowo niewiele warci, że administracji wojskowej nie starcza pieniędzy nawet na utrzymania toalet dla sił NATO tam stacjonujących, wreszcie że społeczeństwo zapłaci miliony za sojusznicze bazy. Z drugiej strony pojawiały się treści sugerujące, że NATO jest sojuszem agresywnym, a Łotwa jego wysuniętym (więc bardzo niebezpiecznym) przyczółkiem. W ciągu tych dwóch tygodni kwietnia (17-30) artykuły prasowe oraz treści na stronach internetowych sugerowały również, że nawet połączone siły Sojuszu Północnoatlantyckiego i państw bałtyckich nie są w stanie obronić mieszkańców tych państw oraz że stacjonowanie sił NATO raczej osłabi niż wzmocni bezpieczeństwo Litwy, Łotwy i Estonii⁶⁹.

W sierpniu 2017 r. rosyjski portal opublikował, a łotewski powielił artykuł o biedzie wśród rosyjskojęzycznych mieszkańców Łotwy, którzy jakoby wykonywali najcięższe prace, a mieszkali w gettach, co odnosił do generalnej rusofobii Łotyszy⁷⁰. W tym samym miesiącu pro-kremlofskie media dwukrotnie fałszywie przedstawiły wypowiedzi Zachodnich dyplomatów, którzy jakoby krytykowali politykę Rygi w stosunku do swojej rosyjskojęzycznej mniejszości, a także zmanipulowały przekaz dotyczący stosunku władz do wydarzeń drugiej wojny światowej⁷¹. Podobnie jak ćwiczenia Rosjanie wykorzystali narodowe święta Łotwy 11 i 18 listopada 2017 r., mówiąc w dostępnej na całym świecie telewizji RTR o marszu z pochodniami (11.11.2017) upamiętniającym faszystowski legion⁷² z okresu drugiej wojny światowej i zupełnie pomijając fakt, iż święto to obchodzone jest w całym kraju, a główne obchody mają miejsce w Rydze⁷³. Dodatkowo rosyjski telewizyjny Kanał 5 dowodził, iż kilka dni wcześniej władze przyjęły przepisy nadające byłym członkom wwym. legionu status weterana drugiej wojny światowej. Inne media twierdziły nawet, że członkowie tej jednostki brali udział w zbrodniach wojennych. Tym bardziej dziwi, że raport łotewskiej Akademii Obrony Narodowej z kwietnia 2016 o bezpieczeństwie informacyjnym i wspólnym

European Policy Analysis inicjatywa „Information Warfare Initiative” dokumentuje rosyjskie przedsięwzięcia z zakresu wojny informacyjnej, analizuje je i wypracowuje środki zaradcze.

⁶⁹ M. Kaprāns, *Latvia inundated with anti-NATO narratives...*, dz. cyt.

⁷⁰ M. Kaprāns, *Kremlin Antes up in Latvia*, “CEPA Briefs”, 12.10.2017 r. <http://www.infowar.cepa.org/Briefs/Lv/Kremlin-antes-up-in-Latvia> dostęp dn. 16.02.2018 r.

⁷¹ M. Kaprāns, *Moscow Invents Controversy in Riga*, “CEPA Briefs”, 12.09.2017 r. <http://www.infowar.cepa.org/Briefs/Lv/Moscow-invents-controversy-in-Riga> dostęp dn. 16.02.2018 r.

⁷² Legion Łotewski SS – oddział Waffen SS powstały w 1943 r. i uformowany był wyłącznie z Łotyszy. W założeniu ochotniczy, z braku odpowiedniej liczby kandydatów stał się przymusowy. Pewna liczba Łotyszy wstępowała do niego ze względu na niechęć do ZSRR, który okupował Łotwę w latach 1940-41.

⁷³ M. Kaprāns, *Disinfo Seeks to Discredit Latvian's National Celebrations*, “CEPA Brief”, 1.12.2017 r. http://www.infowar.cepa.org/Briefs/Lv/Disinfo_LV_national_celebrations dostęp dn. 16.02.2018 r. Szerzej takie przypadki w E. Lukas, P. Pomeranzen, *Winning the Information...*, dz. cyt.

przeciwdziałaniu takim zagrożeniom nie wspomina⁷⁴. Niejako potwierdza to zeszyt 68 z 2017 r. „Prac OSW”, gdzie w kontekście budowania obronności państw bałtyckich autor nie porusza tematu zagrożeń wojny informacyjnej i kreowania zdolności do przeciwdziałaniu jej⁷⁵. O ile można by stwierdzić, iż nie jest to temat ściśle wojskowy (militarny), o tyle w sferze obronności z całą pewnością się mieści.

Jak zauważa J. Darczewska⁷⁶ współczesne rosyjskie batalie informacyjne wyraźnie nawiązują do tych z czasów zimnej wojny. Pozostają też w zgodzie z socjotechnicznymi zasadami skutecznej propagandy, takimi jak zasada masowego i długotrwałego działania (powtarzanie stereotypów przez lata), zasada informacji pożądanej (Rosjanie i ludność rosyjskojęzyczna oczekują obrony ich praw, uwierzyli w zmanipulowaną informację o zakazie używania języka rosyjskiego), zasada emocjonalnego pobudzenia (doprowadzenie odbiorców do takiego stanu, by działali bez większego namysłu, wręcz – irracjonalnie), zasada zrozumiałości (przekaz jest uproszczony, podawany w czarno-białych barwach, pełen oceniających słów-kluczy, np. rusofob, faszysta), zasada rzekomej oczywistości (wywołanie skojarzenia propagandowej tezy z kreowanymi mitami politycznymi: rosyjska wiosna – patriotyzm, banderowcy – faszyzm, NATO – przeciwnik itp.).

Odrębny elementem rosyjskich działań wobec państw bałtyckich (i nie tylko) jest wspieranie organizacji i partii politycznych o charakterze ekstremistycznym, dodatkowo polaryzujących społeczeństwa Litwy, Łotwy i Estonii, a także Polski i innych państw NATO i UE. Uzupełniają tę aktywność stowarzyszenia i instytuty (pseudo)naukowe koncentrujące badania i publikacje na różnicach kulturowych, dowodząc wyższości kultury rosyjskiej nad innymi, a także deprecjonujące wprost osiągnięcia zwłaszcza władz państw bałtyckich, poszczególnych polityków i podkreślające ich wątpliwe wartości moralne, kwalifikacje merytoryczne itp.

4. Wnioski

Biorąc pod uwagę ilość, intensywność i różnorodność przekazów generowanych przez rosyjskojęzyczne mass media w państwach bałtyckich, ich skuteczność jest nieduża.

⁷⁴ N. Vanaga, *Baltic Military Cooperation: Seeking a Common Response*, “Strategic Review” No 11, April 2016, National Defence Academy of Latvia, Centre for Security and Strategic Research.

⁷⁵ P. Szymański, *Bałtowie wielu prędkości. Wzmacnianie potencjału obronnego Litwy, Łotwy i Estonii*, „Prace OSW” 68, Warszawa 2017.

⁷⁶ J. Darczewska, *Anatomia rosyjskiej...*, dz. cyt., s. 25.

Największe sukcesy rosyjska wojna informacyjna odnosi wśród starszej generacji rosyjskojęzycznej części społeczeństw, która nie włada językami narodowymi. Jak wskazuje M. Kaprāns⁷⁷, Łotysze są dziś nieco bardziej skłonni poprzeć stanowisko Kremla ws. wojny na Ukrainie, rozlokowania wojsk NATO w państwach bałtyckich i rosyjskiej percepcji embarga żywnościowego wprowadzonego przez Zachód na FR.

O ile potencjalnie państwa bałtyckie różnicują odmienne doświadczenia historyczne, kultura, wartości, struktura etniczna, poziom rozwoju gospodarczego, systemy i reżimy polityczne, mass media oraz stosunek do FR, o tyle różnice te są na tyle małe, że w starciu informacyjnym z FR, postawa tych państw pozostaje niemal identycznie negatywna. We wszystkich też krajach regionu generalne społeczne poparcie dla obecności wojsk sojuszniczych nie zmienia się i pozostaje na wysokim poziomie.

Analizując najważniejsze dokumenty w zakresie bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej oraz wypowiedzi prezydenta i ministra spraw zagranicznych, należy stwierdzić, że w Moskwie nastąpił powrót do tradycyjnego rozumienia pojęcia suwerenności z zasadą zakazu jakichkolwiek ingerencji w sprawy wewnętrzne⁷⁸, a kraj pretenduje do miana globalnego mocarstwa. Państwa kultury Zachodniej postrzegane są jako zagrożenie w tym dążeniu, a zatem państwa bałtyckie, jako część tego zachodniego świata granicząca bezpośrednio z FR muszą być co najmniej pod kontrolą.

Rosja, dążąc do uzyskania statusu globalnej potęgi (równej Stanom Zjednoczonym), sama kreuje sytuacje (w tym kryzysy i konflikty), których bez niej nie można rozwiązać⁷⁹. Jednocześnie stanowczo krytykuje działania państwa zachodnich w związku z ich interwencjami polityczno-wojskowymi (głównie Egipt i Libia) oraz zwalcza poglądy o uniwersalności modelu liberalnej demokracji.

Od czasu poszerzenia NATO o Polskę, Czechy i Węgry w 1999 r., a jeszcze mocniej od czasu przyjęcia państw bałtyckich w 2004 r., Moskwa deklaruje poczucie obłączenia/okrążenia przez sojusz. NATO (a więc Litwa, Łotwa i Estonia również) stanowi dla FR zagrożenie bezpieczeństwa narodowego. Kreml próbuje temu przeciwdziałać, rozbijając spójność tego sojuszu i nie dopuścić, by Szwecja czy Finlandia do niego wstąpiły. Ewidentnie polityka Rosji wobec państw bałtyckich wpisuje się w szerszą strategię względem NATO i UE, której istota

⁷⁷ M. Kaprāns, *Isolating Russia's Three Master Narratives in Latvia*, "CEPA Briefs", <http://www.infowar.cepa.org/Briefs/Isolating-Russias-three-master-narratives-in-Latvia> dostęp dn. 16.02.2018 r.

⁷⁸ Zasada nieingerencji odnosi się wyłącznie do Federacji Rosyjskiej, bowiem Moskwa interweniowała intensywnie w sprawy Mołdawii, Gruzji, Syrii czy Ukrainy.

⁷⁹ *Russia's footprint in the Nordic-Baltic Information Environment*, Report 2016/2017, NATO Strategic Communication Centre of Excellence, s. 19.

polega na rozbiciu spójności politycznej obu organizacji⁸⁰. Dla osiągnięcia tego celu FR buduje własny system koncernów medialnych, prezentujących i wzmacniających rosyjskie postrzeganie świata, często zupełnie inne od Zachodniego. Na przykład sponsorowana przez Kreml agencja informacyjna Sputnik rozpoczęła działalność w 2014 r., a już dwa lata później zaczęła nadawać we wszystkich trzech językach państw bałtyckich. Prowadzi ona zarówno stację radiową (w kilku językach całodobowo), jak i multimedialny portal informacyjny (również w języku polskim)⁸¹, ale lokalizacja jej biur i redakcji nie jest podawana do publicznej wiadomości. Ujawnienie tych danych mogłoby prowadzić do zdemaskowania bezpośrednich związków instytucji i ludzi tam pracujących z bliskimi współpracownikami Najwyższych władz państwowych.

Wskutek takiego podejścia do środowiska bezpieczeństwa, w sprzyjających Kremlowi mediach w ciągu ostatnich kilku lat regularnie pojawiały się relacje o wydarzeniach, zjawiskach i procesach w państwach bałtyckich, które w ogóle nie miały miejsca, albo zdarzyły się, ale ich skalę znacznie powiększono lub pomniejszono tak, aby wpisywały się w rosyjską narrację uderzającą w państwa bałtyckie. Zmianie ulegał też ogólny wydźwięk rzeczywistych wydarzeń, zjawisk czy procesów, nawet na zupełnie przeciwny.

* * *

Do działań generujących najdalej idące konsekwencje zaliczyć należy zmianę podejścia do kwestii bezpieczeństwa narodowego, co znajduje odzwierciedlenie w uaktualnionych dokumentach strategicznych Federacji Rosyjskiej, które polaryzują środowisko bezpieczeństwa jeszcze mocniej, niemal na wzór okresu zimnej wojny, wskazując dość jednoznacznie Sojusz Północnoatlantycki i Stany Zjednoczone jako wrogie elementy stosunków międzynarodowych. Przesłanie takie jest nieustannie wysyłane w środkach masowego przekazu, zwłaszcza skierowanych do własnego społeczeństwa, co ma je konsolidować wobec zewnętrznego wroga, a jednocześnie uodparniać na rosnące niedogodności dnia codziennego, powodowane spadającymi dochodami społeczeństwa i pogarszającym się zaopatrzeniem.

⁸⁰ M. A. Piotrowski, K. Raś, *Rosyjskie zagrożenia hybrydowe dla państw bałtyckich*, „Biuletyn PISM” nr 67, 12 lipca 2017, s. 1.

⁸¹ E. Lukas, w wywiadzie dla portalu Cyberdefence24.pl powiedział nt. „Sputnika”: *rosyjskiej propagandy nie musimy traktować jak przedstawicieli mediów*. I dalej: *„Sputnik” nie jest agencją informacyjną*. „Edward Lucas dla Cyberdefence24.pl: Informacyjno-hakerska ofensywa Rosji”, wywiad z dnia 25 listopada 2016 r. <http://www.cyberdefence24.pl/edward-lucas-dla-cyberdefence24pl-informacyjno-hakerska-ofensywa-rosji> dostęp dn.16.02.2018; opinię tę podzielają autorzy raportu RAND Corporation, C. Paul, M. Matthews, *The Russian “Firehose of Falsehood”*..., dz. cyt., s. 5.

Dla wzmocnienia tego przekazu oraz wyrobienia w społeczeństwach Zachodu pozytywnego wizerunku FR, Moskwa bezpośrednio i pośrednio używa mediów tradycyjnych oraz społecznościowych, starannie dobierając środki wojny informacyjnej – propagandy, dezinformacji, fałszowania rzeczywistości, dyskredytowania i zwalczania (aż do fizycznego) przeciwników. Korzystając z usług agencji informacyjnych, PR i innych tylko pośrednio i często nieformalnie zależnych od Kremla, kreuje atmosferę obiektywnego, bo wielotorowego, niezależnego przekazu z różnych źródeł, tworząc pozory niezaangażowania władz państwowych.

Przesłanie generowane przez sprzyjające Kremlowi media kreuje nowe środowisko bezpieczeństwa charakteryzujące się: (1) chaosem informacyjnym, związanym z niemożnością odróżnienia prawdy od fałszu, niepewnością co do intencji władz własnych państw i sąsiadów, niepewnością co do istniejącego stanu rzeczy, (2) budowaniem wątpliwości co do rzetelności państwowych mediów informacyjnych w państwach bałtyckich i jednocześnie podnoszeniem ufności w wiarygodność rosyjskojęzycznych kanałów informacyjnych, (3) budowaniem atmosfery braku zaufania między państwami bałtyckimi a NATO i UE, co skutkować ma m.in. przekonaniem społeczeństw tych państw o bezzasadności stacjonowania wojsk sojusznicznych na ich terytoriach. Celem długofalowym wobec państw bałtyckich jest wywołanie chaosu organizacyjnego i administracyjnego w społeczeństwach i władzach wszystkich szczebli, które podejmując decyzje na fałszywych przesłankach destabilizują kraj pod każdym względem.

Pożądanym efektem jest sytuacja, w której społeczeństwa (zwłaszcza, albo najpierw) państw bałtyckich same zażądają rezygnacji z członkostwa w NATO i zwrócą się o pomoc w przywróceniu stabilizacji do Federacji Rosyjskiej, która będzie je mogła uzależnić na nowo, poszerzając własną strefę buforową.

Bibliografia

1. Antczak-Barzan A., *Świat iluzji mediów społecznościowych – wojna informacyjna XXI wieku*, [w:] A. Antczak-Barzan, Z. Śliwa, R. Zaniewski, *Wojna XXI wieku. Początki wojny „trzeciej fali”*, Warszawa 2016
2. *The Business of Disinformation: A Taxonomy. Fake news is more than a political battlecry*, Digital Shadows Ltd. 2017
3. Bohm M., *The Kremlin's Information Warfare*, “Defense Dossier”, October 2014, Issue 12

4. Borcuch A., Piłat-Borcuch M., *Generacja Y jako szczególny wymiar społeczeństwa informacyjnego*, [w:] P. Setlak, P. Szulich (red.), *Spółeczeństwo informacyjne. Uwarunkowania społeczne i kulturowe*, Tarnobrzeg 2010
5. Bradshaw S., Howard P. N., *Troops, Trolls, and Troublemakers: A Global Inventory of Organized Social Media Manipulation* (Computational Propaganda Research Project), Working paper no. 2017.12
6. Bryc A., *Koncepcja bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej* [w:] „Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie” pod red. R. Zięby, Warszawa 2008
7. Bryc A., *Rosja w XXI wieku. Gracz światowy, czy koniec gry?* Warszawa 2009
8. Bujak A., *Spółeczeństwo informacyjne – dokąd zmierzamy? Socjologiczna wizja przyszłości*, [w:] P. Setlak, P. Szulich (red.), *Spółeczeństwo informacyjne. Uwarunkowania społeczne i kulturowe*, Tarnobrzeg 2010
9. Darczewska J., *Anatomia rosyjskiej wojny informacyjnej. Operacja krymska – studium przypadku*, OSW Punkt widzenia nr 42, maj 2014
10. Giles K., *Russia and Its Neighbours: Old Attitudes, New Capabilities*, [w:] K. Geers (ed.), *Cyber War in Perspective: Russian Aggression against Ukraine*, Tallinn 2015
11. Goban-Klas T., Sienkiewicz P., *Spółeczeństwo informacyjne: Szanse, zagrożenia, wyzwania*, Kraków 1999
12. Golinowski J., *Fetysze kultury masowej jako socjotechniczne narzędzia programowania ładu społecznego*, [w:] L. W. Zacher (red.), *Transformacje demokracji. Doświadczenia, trendy, turbulencje, perspektywy*, Warszawa 2011
13. *Internet Trolling as a Hybrid Warfare Tool: The Case of Latvia*, NATO StratCom COE, Riga 2016
14. Kaprāns M., *Disinfo Seeks to Discredit Latvian’s National Celebrations*, “CEPA Brief”, 1.12.2017 r. http://www.infowar.cepa.org/Briefs/Lv/Disinfo_LV_national_celebrations dostęp dn. 16.02.2018 r.
15. Kaprāns M., *Isolating Russia’s Three Master Narratives in Latvia*, “CEPA Briefs”, <http://www.infowar.cepa.org/Briefs/Isolating-Russias-three-master-narratives-in-Latvia> dostęp dn. 16.02.2018 r.
16. Kaprāns M., *Kremlin Antes up in Latvia*, “CEPA Briefs”, 12.10.2017 r. <http://www.infowar.cepa.org/Briefs/Lv/Kremlin-antes-up-in-Latvia> dostęp dn. 16.02.2018 r.

17. Kaprāns M., *Latvia inundated with anti-NATO narratives while hosting alliance exercise*, "CEPA Briefs", 3.05.2017 r. <http://www.infowar.cepa.org/briefs/Latvia-inundated-with-anti-NATO-narratives-while-hosting-alliance-exercise> dostęp dn. 16.02.2018.
18. Kaprāns M., *Moscow Invents Controversy in Riga*, "CEPA Briefs", 12.09.2017 r. <http://www.infowar.cepa.org/Briefs/Lv/Moscow-invents-controversy-in-Riga> dostęp dn. 16.02.2018 r.
19. Kepe M., *NATO: Prepared for Countering Disinformation Operations in the Baltic States?*, "The RAND Blog" <https://www.rand.org/blog/2017/06/nato-prepared-for-countering-disinformation-operations.html> dostęp dn. 16.02.2018
20. Kisielnicki J., *Spoleczeństwo informacyjne a cyberterroryzm*, [w:] J. Kisielnicki (red.), *Informatyka dla przyszłości*, Warszawa 2009
21. Kołak P., *Kultura masowa jako produkt reklamowo-marketingowy*, Toruń 2005
22. Kubiński G., *Narodziny podmiotu wirtualnego. Narracja. Dyskurs. Deixis*, Kraków 2004
23. Kułyk W., *Media i tożsamość. Rola ukraińskiego dyskursu medialnego w tworzeniu tożsamości narodowej*, <http://publica.pl/teksty/media-i-tozsamosc-3294.html> dostęp dn. 14.02.2018
24. Lukas E., Pomeranzev P., *Winning the Information War. Techniques and Counter-strategies to Russian Propaganda in Central and Eastern Europe*, CEPA 2016
25. Maj P., *Pojęcie cyberprzestrzeni w analizie politologicznej: paradygmat wpływu nowego typu przestrzeni społecznej na demokratyczny system polityczny*, „Athenaeum” vol. 16/2006
26. Matuszewski J., *Cyfrowe niebezpieczeństwa dla demokracji*, [w:] L. W. Zacher (red.), *Transformacje demokracji. Doświadczenia, trendy, turbulencje, perspektywy*, Warszawa 2011
27. Paul C., Matthews M., *The Russian "Firehose of Falsehood" Propaganda Model*, „Perspective” RAND 2016
28. Pawłowska A., *Zasoby informacyjne w administracji publicznej. Problemy zarządzania*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2002
29. Piotrowski M. A., Raś K., *Rosyjskie zagrożenia hybrydowe dla państw bałtyckich*, „Biuletyn PISM” nr 67, 12 lipca 2017
30. Pratkanis A., Aronson E., *Wiek propagandy: używanie i nadużywanie perswazji na codzień*, Warszawa 2003
31. „Robotrolling” 2017.2 NATO Strategic Communication Centre of Excellence, Riga 2017
32. *Russia's footprint in the Nordic-Baltic Information Environment*, Report 2016/2017, NATO Strategic Communication Centre of Excellence

33. Sienkiewicz P., *Zagrożenia dla demokracji w społeczeństwie informacyjnym*, [w:] L. W. Zacher (red.), *Transformacje demokracji. Doświadczenia, trendy, turbulencje, perspektywy*, Warszawa 2011
34. Smith D. J., *How Russia Harnesses Cyberwarfare*, „Defense Dossier”, August 2012, Issue 4
35. Spitzer M., *Cyberchoroby. Jak cyfrowe życie rujnuje nasze zdrowie*, Słupsk 2016
36. Spitzer M., *Cyfrowa demencja. W jaki sposób pozbawiamy rozumu siebie i swoje dzieci*, Słupsk 2013
37. Szymański P., *Baltowie wielu prędkości. Wzmacnianie potencjału obronnego Litwy, Łotwy i Estonii*, „Prace OSW 68, Warszawa 2017
38. Świeboda H., *Postrzeganie demokracji w społeczeństwie informacyjnym w świetle opinii społecznej*, [w:] L. W. Zacher (red.), *Transformacje demokracji. Doświadczenia, trendy, turbulencje, perspektywy*, Warszawa 2011
39. Vanaga N., *Baltic Military Cooperation: Seeking a Common Response*, “Strategic Review” No 11, April 2016, National Defence Academy of Latvia, Centre for Security and Strategic Research
40. Wosińska W., *Oblicza globalizacji*, Sopot 2007
41. Zalewski S., *Bezpieczeństwo polityczne państwa. Studium funkcjonalności instytucji*, Siedlce 2010
42. Zdanowski J., *Globalizacja – pytania i niepokoje* [w:] „Kultury pozaeuropejskie i globalizacja. Zderzenia” pod red. J. Zdanowskiego, Warszawa 2000
43. Ziemia E., *Zrównoważone społeczeństwo informacyjne*, Katowice 2017